

Makedonika

Vol 17, No 1 (1977)

Δημητρίου Κανατσούλη, Η Μακεδονία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β', ΙΙ. Εσωτερική Ιστορία

Φ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.381](https://doi.org/10.12681/makedonika.381)

Copyright © 2015, Φ. Πέτσας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πέτσας Φ. (1977). Δημητρίου Κανατσούλη, Η Μακεδονία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β', ΙΙ. Εσωτερική Ιστορία. *Makedonika*, 17(1), 448–452. <https://doi.org/10.12681/makedonika.381>

Δημητρίου Κανατσούλη, 'Η Μακεδονία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β', II. 'Εξωτερική Ιστορία [Δημοσιεύματα της 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονική Βιβλιοθήκη ἀριθ. 50], Θεσσαλονίκη 1976, σχῆμα 8ο, σελ. 1-135.

Στή σειρά δημοσιευμάτων της 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν ἐξεδόθη τὸ δεύτερο μέρος μελέτης γιὰ τὴν πρώτην Μακεδονία τοῦ καθηγητοῦ Δημ. Κανατσούλη, τῆς ὁποίας τὸ πρῶτο μέρος εἶχε ἐκδόσει ὁ ἴδιος μετὸν τίτλο: 'Η Μακεδονία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρχελαίου, I, 'Εξωτερική Πολιτική, Θεσσαλονίκη 1964. Τὰ δύο δημοσιεύματα ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο παρὰ τὴ χρονική ἀπόσταση ὑπερδέκα ἐτῶν μεταξύ τῶν δύο ἐκδόσεων¹.

Ὁ κ. Κανατσούλης ἐν τῇ μεταξύ, ἀλλὰ καὶ προηγουμένως, ἐξέδωκε σημαντικὸ ἀριθμὸ μελετῶν του, ποὺ ἀναφέρονται κατὰ τὸ πλεῖστον στοὺς μετὰ τὸ Φίλιππο χρόνους τῆς Μακεδονίας. 'Εξέδωκεν ὁμως, στή σειρά τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, καὶ Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων) μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (Θεσσαλονίκη 1964)². Ἐτσι οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ κ. Κ. ἔγιναν γνωστὲς σὲ ἀμφιλεγόμενα θέματα.

Ὁ κ. Κ. δὲν δέχεται π.χ. ὡς χρονική τὴ συνέχεια τῆς διηγήσεως τοῦ Θουκυδίδη (II, 99 3-6) γιὰ τὴν Κάτω Μακεδονία (Μακεδονία I, σ. 13)³. Θεωρεῖ τοὺς Ἑορδοὺς ὡς ἰλλυρικῆς καταγωγῆς ἀδίστακτα (αὐτόθι), τοποθετεῖ τὰς Αἰγὰς στὴ Βοττιαία (αὐτ.), καὶ παρ' αὐτὰς τὴν Φρυγικὴν Ἔδεσαν (Ἱστορία, σ. 2)⁴. Στὴν περιοχὴ τῶν Αἰγῶν ἔφερε ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία ὁδὸς κατ' εὐθείαν «διὰ τῶν σημερινῶν στενῶν τοῦ Τέλοβου» (Μακεδονία I, σ. 14)—τὰ ὅποια δὲν ξέρω πόσο σημερινοὶ Ἕλληνες τὰ ξέρουν μ' αὐτὸν τὸ ὄνομα! Τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἀρχαία τοπογραφία τῆς Μακεδονίας πάντως πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν τώρα μετὴ τὴν ἀναπόδεικτὴ ἀκόμα, ἀλλὰ συζητήσιμη θεωρία τοῦ Ν. G. L. Hammond, ὅτι αἱ Αἰγῶι ἦταν στὴ θέση τοῦ καταλαμβάνει ὁ ἐκτεταμένως καὶ σπουδαῖος ἀρχαιολογικὸς χῶρος ἀνάμεσα στὴ Βεργίνα καὶ στὰ Παλατίτσια⁵.

Στὸ νέο τοῦτο βιβλίον τοῦ Κ., μετὰ ὀλιγόλογο πρόλογο, διςέλιδο πίνακα βραχυγραφῶν καὶ βιβλιογραφία σὲ πέντε σελίδες (σ. 9-13), προηγεῖται τὸ κεφάλαιο Α' γιὰ τὸ πο-

1. Ὁφείλεται σὲ παραδρομὴ, νομίζω, ὅτι τὸ Μέρος I, γιὰ τὴν Ἐξωτερικὴ Πολιτικὴ, δὲν καταλέγεται μεταξύ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ συγγραφέως (σ. 11) ὅπως ἴσως ἀναφέρεται στὸν Πρόλογο (σ. 5). Ἐδῶ τὰ δύο Μέρη συντομογραφοῦνται Μακεδονία I καὶ Μακεδονία II.

2. Ἐδῶ Ἱστορία. - Σχετικὰ μετὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ κ. Κανατσούλη ἰδὲ στὰ Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά μου, «Μακεδονικά» 7 (1967) 283, σημ. 2, 9 (1969), 111 κέ., 14 (1974) σ. 244, σημ. 4-6.

3. Κάτω Μακεδονία, νομίζω, δὲν εἶναι ἡ νότια, ὅπως φαίνεται νὰ δέχεται ὁ κ. Κ. (Μακεδονία I, σ. 11), ἀλλὰ ἡ χαμηλὴ, «παρὰ θάλασσαν», σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἄνω, τὴ δυτικὴ, μετὸ ὕψόμετρα πάνω ἀπὸ 600 μ.

4. Ὁ κ. Κ. δέχεται τὴν παρατήρησιν τῆς F. Parazoglou γιὰ δύο διαφορετικὰ δημοτικά (Αἰγῶις-Ἐδεσσαῖος), ἀλλὰ δὲν τὴν ἀκολουθεῖ μέχρι τοῦ σημείου νὰ τοποθετῇ τὰς Αἰγὰς στὴ Νάουσα (πρβλ. Φ. Πέτσα, ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, σ. 8, σημ. 7). Ἀκολουθεῖ ἐπίσης τὴν Παπάζογλου στὴ θεωρία τῆς, ὅτι δὲν ὑπῆρχε συγκεκριμένη περιοχὴ μετὸ ὄνομα Ἡμαθία (ποτέ) καὶ δὲν μνημονεῖται τὸ σφραγίσμα σὲ πηλοσωλῆνες τοῦ ὕδραγωγείου τῆς Πέλλας μετὴν πιθανὴν συμπλήρωσιν Ἡμα(θίας), «Balkan Studies» 4 (1963) 169 καὶ πίν. XII, 3.

5. Ν. G. L. Hammond, A History of Macedonia, I, Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972, πρβλ. βιβλιοκρισίαν μου, «Μακεδονικά» 13 (1973) 481 κ.έ.

λίτευμα (σ. 15-20), ακολουθεί το κεφ. Β' για την πόλη (σ. 21-52), το κεφ. Γ' για τα οικοδομηματα και Έργα (σ. 53-67), το κεφ. Δ' για τα Στρατιωτικά (σ. 68-81), το κεφ. Ε' για τα Οικονομικά (σ. 82-92), το κεφ. ΣΤ' για τα Έλληνικά Γράμματα και τόν Έλληνικό Πολιτισμό στη Μακεδονία (σ. 93-118) και το κεφ. Ζ' για Θρησκεία και Λατρεία (σ. 119-126). Το βιβλίο κλείνει με Ευρέτηριο γενικό (σ. 127-134) και Πίνακα Περιεχομένων.

*Αναλυτικότερα:

Στό Α' κεφάλαιο τονίζεται έξ άρχης τό γεγονός ότι οι Μακεδόνες δέν γνώρισαν άλλο πολιτεύμα από τή μοναρχία ώπου ύποδουλώθηκαν από τούς Ρωμαίους. Ό βασιλεύς τιτλοφορείται: *ό Μακεδών βασιλεύς*, ή *Βασιλεύς Μακεδώνων* και σπανιώτερα *Μακεδονίας βασιλεύς*. Όμοίως οι άνεξάρτητοι άρχικώς, κάπως εξηρητημένοι από τού 'Αλεξάνδρου Α' βασιλεύς, όπως π.χ. *ό βασιλεύς Ανγκηστών Μακεδώνων*.

Πλάι στό βασιλέα ώς «Συμβούλιον τού Κράτους» ύπήρχαν οι *έταίροι ή φίλοι και οι πρώτοι τών Μακεδώνων*. Τό *Κοινόν τών Μακεδώνων* ή ή *κοινή τών Μακεδώνων εκκλησία* ή άπλώς *οί Μακεδόνες* ήταν «ή Συνέλευση τού έν όπλοις λαού», που περιόριζε τήν άποφασιστική δύναμη τού βασιλέως.

Στό Β' κεφάλαιο εισαγωγικά εξετάζεται ή συγκέντρωση ή άποκέντρωση τής έξουσίας έντός τού κράτους και γίνεται διάκριση μεταξύ 'Ανω Μακεδονίας, τήν όποία χαρακτήριζε φυλετική διοικητική διαίρεση περισσότερο από τήν Κάτω Μακεδονία, όπου μετά τόν 'Αρχέλαο κυρίως δημιουργήθηκαν άστικές περιφέρειες και πόλεις όπως στήν άλλη Έλλάδα. Η διάκριση άνατανάκλ και στά στοιχεία ταυτότητας προσώπων. Μακεδών εκ τής 'Ανω Μακεδονίας όνομάζεται π.χ. Μακεδών 'Ελεμιώτης εκ Πυθείου, ένθ Μακεδών από τις πόλεις τής Κάτω Μακεδονίας όνομάζεται π.χ. Μ. έξ Αιγεών¹.

Στό ίδιο κεφάλαιο έν συνεχεία καταχωρίζονται οι γνωστές μακεδονικές πόλεις από αυτή τήν άρχαιότερη μέχρι τού Φιλίππου εποχή. Στη Βοττιαία περιλαμβάνονται κατά σειρά ή Βέροια, ή Μίεζα, ή 'Αλωρος, αι Αιγαι-Έδεσσα, ή Πέλλα, ή Κύρρος, αι 'Ιχναι. Στην Πιερία μόνον τό Δίον, ή Πύδνα, ή Μεθώνη, τό 'Ηράκλειον. Στη Μυθονία ή Θέρμη, ή Στρέψα, ή Λητή, ή 'Απολωνία, ή 'Αρέθουσα και ό Βρομίσκος. Στη Βισαλία μόνον ή 'Αργίλος και ή Τράγίλος² καταχωρίζονται ώς μοναδικές πόλεις (έντεύθεν τού Στρυμόνος) κατά τήν περίοδο αυτή, στην 'Ανθεμουσία ό 'Ανθεμοϋς και στην 'Αμφαξιτίδα ή Είδομένη, ή Γορτυνία, ή 'Αταλάντη και ό Εύρωπος. Στην 'Αλμωπία, τέλος, «αι παραδιδόμεναι... Όρμα, Εύρωπος, 'Αψαλος και 'Αλμωπία δέν είναι δυνατόν νά προσδιορισθούν ούτε νά καθορισθούν, άν άποτελούνταν πόλεις μέ ποιάν τινα αυτοδιοίκησιν» (σ. 47).

Στήν 'Ανω Μακεδονία είναι πολύ λιγώτερες οι πόλεις. Στήν 'Εορδαία είναι ή 'Αρνισσα, στην 'Ελιμειώτιδα ή 'Ελιμεια και ή Αιανή, στην 'Ορστίδα τό 'Αργος 'Ορστικόν και τό Κήλητρον (άλλ' ιδέ κατωτέρω), στη Λυγκηστιδα ή 'Ηράκλεια και στην Πελαγονία ή όμώνυμη πόλη.

Στή σ. 26 διαβάζουμε ότι ό κατάλογος τών πόλεων περιλαμβάνει όσες «μās παραδίδονται» στη Μακεδονία «τής περιόδου αυτής», δηλαδή «μέχρι τής ανόδου τού Φιλίππου Β'» (όπως όρίζεται στόν τίτλο τού βιβλίου). 'Αλλά για τό Κήλητρον (σ. 51) δέν βλέπω σχετική μαρτυρία. 'Εξ άλλου για τήν (πόλη) Πελαγονία σημειώνεται (σ. 52) ότι «έμφανίζεται στάς πηγές μας μόνον κατά τήν διαίρεσιν τής Μακεδονίας ύπό τών Ρωμαίων...», αλλά «...τοϋτο δέν σημαίνει ότι αυτή δέν προϋπήρχεν, άπλώς δέν μνημονεύεται». Πώς στηρίζεται ή βεβαιότητα; Και γιατί αυτό ισχύει μόνον για τήν (πόλη) Πελαγονία;

1. 'Ιδέ τώρα και J. Kalléris, *Les anciens Macédoniens*, II, Athènes 1976, σ. 596 κ.έ., 602 κ.έ. και 616 κ.έ.

2. Για τό όνομα ιδέ τώρα J. Kalléris, έ. ά., σ. 355, σημ. 1.

Ὁ Κ. ἀναφέρεται καὶ στὰ σχετικά πρὸς τὴν τοπογραφία προβλήματα. Φαίνεται νὰ δέχεται τὴν ταύτιση, πὺ πρότευνα, τῆς Μιέζας (σ. 27, σημ. 6). Δὲν ἐπιχειρεῖ ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τῆς Ἀλώρου (σ. 28). Παραθέτει τὶς γνώμες γιὰ τὸ πρόβλημα Αἰγῶν-Ἐδέσσης, χωρὶς νὰ συζητῆ μὲ ὁση ἔκταση θὰ ταίριαζε τῆ γνώμη τοῦ Hammond, ὅπως διατυπώθηκε ἐκτενέστερα στὸ πρόσφατο βιβλίον του, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ Αἰγαὶ ἦταν στὸ ὑψίπεδο τῆς σημερινῆς πόλεως Ἐδέσσης, ἐνῶ ἡ ἀρχαία Ἐδεσσα κἄτω στὸ Λόγγο (σ. 31). Ἐνα ἐπιχειρημὰ του εἶναι ὅτι: «Τὸ ὄνομα Αἰγαῖος διατηρεῖται μέχρι τέλους τοῦ ἐλευθέρου κράτους. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἐξαφανίζεται βαθμιαίως καὶ ἐπικρατεῖ ἐν τέλει τὸ Ἐδεσσαῖος» (σ. 31 καὶ σημ. 2).

Ἄλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι πλέον ἔτσι ἀκριβῶς. Τὸ ὄνομα τῶν Αἰγῶν δὲν ἐξαφανίζεται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἐν *Αἰγαίαις* ἔχουμε π.χ. σὲ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς πόλεις στὴ Λευκόπετρα¹, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς Βεροίας, καὶ τοῦτο εἶναι σημαντικό καὶ μᾶς ἔλκει πρὸς Νότον τῆς Ἐδέσσης.

Σχετικὰ πρὸς τὸ παλαιότερο ὄνομα τῆς Πέλλας (Βούνομος μὲ κεφαλαῖο πρέπει, ὄχι βούνομος, σ. 32), ταίριαζε παραπομπὴ στὸ *Balkan Studies* 1, 1960, σ. 113, σὲ συνδυασμὸ πρὸς σ. 124 κέ., ὅπου ἐρμηνεύεται τὸ ὄνομα, ἐντοπίζεται ἡ Βούνομος στὴν περιοχὴ τοῦ Φάκου καὶ ἐξηγεῖται ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος μὲ ὀδισιατικὴ ἀλλαγὴ τῆς θέσεως (ἀπὸ τὸ βόιδολεῖβαδο στὰ πετρώδη ὑψώματα).

Γιὰ τὴν Κύρρο καὶ τὶς Ἴχνες ὁ Κ. ἀντλώντας ἀπὸ τὶς πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα περιρρίξεται σὲ λιτὸ λόγο σύμμετρο πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ βιβλίου του, ὅπως κάμει ἄλλωστε καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους τόπους. Γιὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Πύδνας θὰ περιμενε κανεὶς ὁπωσδήποτε μνεῖα τοῦλάχιστον τῆς πρόσφατης μελέτης τοῦ W. Kendrick-Pritchett², ὁ ὁποῖος γράφει μετὰ ἐπιτόπιο ἐρευνα καὶ ὄχι ὅπως ἄλλοι χωρὶς αὐτοψία τῶν τόπων καὶ τῶν μνημείων. Γιὰ τὸ τοπογραφικὸ πρόβλημα τῆς Θέρμης ἐπίσης θὰ περιμενε κανεὶς τοῦλάχιστον μνεῖα νεωτέρων (μετὰ τὸν Ρωμαῖο, τὸν Κοτζιά καὶ τὸν Μακαρόνα) ἐρευνῶν πὺ συνωφίζονται σὲ εἰδικὴ παραγράφου τῶν Χρονικῶν μου³. Γιὰ τὴν Στρέμα ἐπίσης λείπει νεώτερη βιβλιογραφία⁴ καὶ δὲν γίνεται παραπομπὴ σὲ νεώτερο συμπληρωματικὸ ἄρθρο τῆς *Real-Enzyklopädie*⁵. Ἡ λιτότητα περνᾷ τὰ ὄρια καὶ στὸ λόγο γιὰ τὴ Λητῆ: κὶ ἀνκόμα τὰ εὐρήματα στὸ Δερβένι θεωρηθοῦν ὅλα νεώτερα τοῦ ἔτους τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Φιλίππου Β', δὲν δικαιολογεῖται, νομίζω, ἀποσιώπησή τους. Θὰ τὴν ἀπέδιδα στὴν πολωνομῖα τῶν ἀρχαίων τῆς Λητῆς (τάφος τοῦ ... Λαγκαδά, κρατήρας καὶ πάπυρος τοῦ ... Δερβενιού κ.ο.κ.), ἀλλ' αὐτὰ τὰ ξέρει ὅσο λίγοι ὁ συγγραφέας εἰδικῆς μονογραφίας γιὰ τὴ Λητῆ. Ἡ Ἀπολλωνία «ἔκειτο παρὰ τὴν σημερινὴν Πολίνα», τὴν ὁποῖαν ὁμως ἔχουν ἀντικαταστήσει νεώτερα ὀνόματα, ὅστε ἡ Πολίνα δὲν ἀναφέρεται σὲ νεώτερα βοηθήματα⁶. Στὸ σύντομο λόγο γιὰ τὸν Εὐρώπῳ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λείπει μνεῖα τοῦ κούρου⁷. Σημαντικὰ δὲν εἶναι μόνον τὰ γράμματα.

1. Πρόχειρα. «Μακεδονικά» 7(1967) 343 κ.έ. καὶ ΠΑΕ 1975 καὶ 1976 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

2. Ἐκτενὴ περίληψη ἔδωσα στὰ Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά μου, «Μακεδονικά» 15(1975) 255 κ.έ.

3. «Μακεδονικά» 7 (1967) 303, ἀρ. 83, 9 (1969), 127 κέ., ἀρ. 29, 60 καὶ 65, καὶ 14 (1974) 290, ἀρ. 29.

4. Πρβλ. «Μακεδονικά» 9 (1969) 164 κ.έ.

5. RE, Suppl., τ. XI (1968).

6. Ἰδὲ π.χ. Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων, 18, Νομὸς Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι Ἰανουάριος 1962, σ. 220 κ.έ. ἀλλὰ πρβλ. τὸρα Χ. Μακαρόνα, Ἀπολλωνία ἢ Μυθδονική, Ἀρχαία Μακεδονία II, IMXA, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 189-194.

7. Καλύτερη εἰκόνα στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Β', Ἀθῆναι 1971,

Σχετικά με την άρχαία Ἄρμισσα, την όποία ό κ. Κ. δέχεται «παρά την σημερινήν Ἄρμισσαν», λείπει παραπομπή τουλάχιστον στην άποψη, που συζητείται με πληρότητα και γνώση πηγών, βοηθημάτων και τόπων ό Ν. G. L. Hammond, ό όποιος καταλήγει στό συμπέρασμα: «Armissa then must be placed close to the Eordaeon frontier at the Kirli Dirven pass, not on the road but either at Sotir or at Petres»¹. Όμοια παράληψη άναφοράς στόν Hammond παρατηρείται επίσης σχετικά πρός την Ἐλίμεια, την Αίανή, τό Ἄργος Ὀρεστικόν κ.λ. Τό Ἄργος Ὀρεστικόν «τοποθετείται εἰς τό σημερινόν χωρίον Ἄρμενοχώρων», τό όποῖον όμως δέν εἶναι «σημερινόν» εἶναι έρειπιώνας.

Στό Γ' κεφάλαιο γιά τά Οἰκοδομήματα και Ἔργα, προηγείται ό λόγος γιά την «Πρωτεύουσα και τά έν αυτή κτίσματα» (σ. 53-59).

Εἰσαγωγικά ύπενθυμίζεται ότι οἱ Μακεδόνες «κατά τάς άρχάς του 7ου αἰώνος π.Χ. ... κατέλαβον την φρυγικήν Ἔδεσσαν και Ἰδρυσαν νέαν πόλιν, τάς Αἰγάς». Χωρίς ούτε παραπομπή στην αντίθετη γνώμη του Hammond, «έκει, εἰς την άνω πόλιν, δηλ. στή σημερινή Ἔδεσσα, «πήρξαν τά άνάκτορα και οἱ τάφοι τών βασιλέων»². Στή συνέχεια, ή έλλειψη εἰδήσεων από την έποχή «μέχρι τής άνοδου του Φιλίππου εἰς τόν θρόνον» άναπληρώνεται με πράγματα γνωστά μόνον από την έποχή του Φιλίππου και έξής.

Ἡ Πέλλα περιγράφεται με βάση κυρίως τό κείμενο του Αἰβίου, όπου όμως ή λέξη *arx* (γιά τό Φάκο) δέν ύπάρχει στό σωζόμενο κείμενο, άλλ' άποτελεἰ προσθήκη³. Ἐξ άλλου ύποτιμάται ή άποδεικτική αξία αρχιτεκτονικό ύλικού, που βρέθηκε στό δυτικό λόφο τής άκροπόλεως⁴. Στό δυτικό λόφο μόνον έχομε σημαντικά λείψανα τής έποχής του Ἄρχελάου, ώστε στή δεσπόζουσα και πανοραμική αὐτή θέση βάσιμα νά μπορούμε νά εἰκάσουμε τό άνακτορικό σύμπλεγμα (του Ἄρχελάου), στό όποιο, φυσικά, περιλαμβάνονται και Ἱερό (όπως στό άνάκτορο τής Βεργίνης) και νεώτερες έπισκευές και προσθήκες.

Σχετικά πρός τό Διον παρατηρῶ ότι παραπέμπεται ό άναγνωστής στόν Heuzey, στό Σωτηριάδη, στό Δήμητρα (!) και όχι στους νεώτερους έρευνητάς, π.χ. στόν Γ. Μπακαλάκη⁵ γιά τά τείχη ή στόν Δ. Παντερμαλή⁶ γιά τούς δρόμους. Γιά τόν Βαφύρα θά ταίριαζε παραπομπή στόν W. Kendrick-Pritchett⁷.

Ἰσχνές εἶναι οἱ πληροφορίες μας γιά τείχη και δρόμους. Τά περι τάφων «μακεδονικόν» (σ. 66 κ.έ.) δύσκολα μπορούν νά φθάσουν ως πριν από «τήν άνοδον του Φιλίππου Β'».

Τά έπόμενα κεφάλαια Δ', γιά τά στρατιωτικά, και Ε', γιά τά οικονομικά, άποτελοῦν εὐσύνοπτη έκθεση τών γνώσεών μας γιά τά θέματα, βασισμένη στίς πηγές και τά βοηθήματα. Ἐλάχιστά πράγματα, όσο ξέρω, έχουν προστεθῆ στίς σχετικές γνώσεις μας από νεώτερα εὐρήματα και έρευνες.

Στό ΣΤ' κεφάλαιο επίσης εκτίθενται εὐμέθοδα όσα γνωρίζουμε γιά τά γράμματα και τόν πολιτισμό τής Μακεδονίας. Σέ μιá εκλαϊκευτική έκδοση, όπως αὐτή, θά ταίριαζε ἴσως

σ. 239. Σχετικές πληροφορίες, πρόχειρα, «Μακεδονικά» 9 (1969) 178 κ.έ, ΑΔ, 23 (1968), Χρονικά, σ. 338 κ.έ., άπ' όπου άντλήσαν και τά ξένα δημοσιεύματα.

1. Ν. G. L. Hammond, έ. ά., σ. 108.

2. Και κατωτέρω, σ. 58 κ.έ., «αἱ Αἰγαί, ... μέχρι σήμερον με τό φρυγικόν όνομα Ἐδεσσων».

3. Πρβλ. «Balkan Studies» 1 (1960) σ. 116, σημ. 14.

4. Ὅπως π.χ. τό κιονόκρανο τών άρχών του 4ου αἰ. π.Χ., πρόχειρα, «Balkan Studies» έ. ά., πίν. IV, εἰκ. 7.

5. ΑΔ 19 (1964) Χρονικά, σ. 344 κ.έ, και 21 (1966) Χρονικά, σ. 346 κ.έ.

6. Καθυστερημένη ή κυκλοφορία τών Χρονικῶν του ΑΔ τών τελευταίων, 1971 κ.έ., έτών.

7. Πρόχειρα, «Μακεδονικά» 15 (1975) 256.

νά δοθή και μετάφραση τῶν ἀρχαίων ἐπιγραμματίων (σ. 95-97). Ἡ ὑπόθεση¹ περὶ Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων, ποὺ «ἐκτισαν τὰ μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα εἰς τὴν Πέλλαν» (σ. 99) δὲν εὐσταθεῖ, νομίζω, καὶ ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν περὶ ἀρχιτεκτόνων, ἐνῶ ἀναφέρεται ζωγράφος (ὁ Ζεῦξις), εἶναι σημαντικὴ¹.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο Ζ', γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ λατρεία, εἶναι πολὺ συνοπτικὸ, ἀλλὰ τῶρα ἔχομε τὸ πληρέστερο σχετικὸ κεφάλαιο στὸ νέο βιβλίο τοῦ Ἰ. Καλλέρη².

Ὅπως δὴ ποτε πρὸς νὰ χαιρετήσουμε τὴν προσθήκη στὴ φτωχὴ μακεδονικὴ βιβλιογραφία ἐνὸς μεθοδικοῦ, εὐσύνοπτου, ἐπιμελημένου ἐκλαϊκευμένου συγγράμματος, ποὺ ἀποτελεῖ πολὺτιμο βιβλίον γιὰ τοὺς φιλιστορες Μακεδόνες καὶ γενικώτερα τοὺς Ἑλλήνες.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

J e a n N. K a l l é r i s, Les anciens Macédoniens, Étude linguistique et historique, tome II, première partie, Athènes 1976, σχῆμα 4ο, σ. 329-624.

Μὲ πολλὴ καθυστέρηση κυκλοφορήθηκε τὸ πρῶτο μέρος τοῦ τόμου II τοῦ βασικοῦ συγγράμματος τοῦ συναδέλφου Γιάννη Καλλέρη, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτο μέρος, ὡς γνωστὸν, κυκλοφορήθηκε τὸ 1954, ὑπ' ἀριθ. 81 στὴ σειρά Collection de l'Institut Français d'Athènes. Καλῶς μᾶς ἤλθε κι ἂς ἀρῆγε!

Στὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος τοῦ δευτέρου τόμου περιλαμβάνονται τρία κεφάλαια, ἓνα γιὰ τὴ γλῶσσα (συνέχεια), ἓνα γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὸ τρίτο γιὰ τοὺς θεσμούς καὶ τὰ ἔθιμα, μὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις στὴν τελευταία σελίδα.

Σ' ἓνα ὀλιγόλογο πρόλογο (avis au lecteur) ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ γιατί ἀναγκάστηκε νὰ κυκλοφορήσῃ τὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος, ἀφοῦ ἡ ἀναμονὴ καὶ τοῦ δευτέρου μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ μιὰ ἀνυπολόγιστη καθυστέρηση, ἐνῶ τοῦτο τὸ πρῶτο μέρος εἶχε πράγματι ἀρῆξει νὰ τυπῶνται ἀπὸ πολλὰ χρόνια.

Στὸ κεφάλαιο I, γιὰ τὴ γλῶσσα, ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα ἂν ὑπάρχουν μορφολογικὲς ἢ φωνητικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς μακεδονικῆς (σ. 329-461). Ἐπειτα ἐξετάζονται οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων (σ. 461-487), περιγράφεται ἡ μακεδονικὴ διάλεκτος (σ. 488-503) καὶ ἐρμηνεύεται ὁ λεγόμενος ἐξελληνισμὸς τῶν Μακεδόνων ἀπὸ γλωσσικὴ καὶ ἱστορικὴ ἄποψη (σ. 503-531).

Στὸ κεφάλαιο II, γιὰ τὴ θρησκεία, ἔπειτα ἀπὸ εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις (σ. 532), ἐξετάζεται τὸ ὑποτιθέμενο «μακεδονικὸ πάνθεο» (σ. 532-542), οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες τῶν Μακεδόνων (σ. 542-549), ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τους (σ. 549-553) καὶ τὸ μακεδονικὸ ἡμερολόγιον (σ. 554-572).

Στὸ κεφάλαιο III, γιὰ τοὺς θεσμούς καὶ τὰ ἔθιμα, ὕστερα ἀπὸ γενικὲς παρατηρήσεις (σ. 573-576) περιλαμβάνεται ὁ λόγος γιὰ τοὺς πολιτικὸς θεσμούς τῶν Μακεδόνων (σ. 576-623).

Ἀναλυτικώτερα:

Στὸ κεφάλαιο I ἀποδεικνύεται ὅτι ὀνόματα σὲ -στάς (-στης) δείχνουν ὁμοιότητα καὶ ὄχι διαφορὰ μεταξὺ ἐλληνικῆς καὶ μακεδονικῆς (σ. 342)¹ ὅτι «γλῶσσαι» ὅπως ἀδῆ² οὐρανός δὲν προδίδουν χαρακτηριστικὰ ἢ νόμους τῆς μακεδονικῆς ξένους πρὸς τὴν ἐλληνικὴν (σ. 355)² ὅτι γενικὰ ἢ ἔρρουνα βεβαιώνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μακεδονικὴ ἦταν διάλεκτος ἐλληνικὴ καὶ διέφερε ἀπὸ τῆ θρακο-ἰλυρικῆ ὅσο καὶ οἱ ἄλλες ἐλληνικὲς διαλέκτοι (σ.

1. Πρβλ. Φ. Πέτσας, ἔ. ἀ., σ. 88 κ.έ.

2. J. Kalléris, ἔ. ἀ., κεφ. II, La religion, σ. 532-572.